

IMIDŽ OSMANLIJA U HISTORIJSKIM UDŽBENICIMA U BOSNI I HERCEGOVINI

Ahmet ALIBAŠIĆ

Veza balkanskih muslimana i islama sa osmanskim Turcima toliko je jaka da nemuslimani i danas za muslimane koriste pojam „Turčin“. Isto su često činili i sami muslimani i to nerijetko sa dozom ponosa, makar doskora. Stoljećima su prijatelji i neprijatelji percipirali Osmanlije prije svega kao muslimane. To ne bi imalo velikog značaja za Bošnjake da proces islamizacije u vrijeme Osmanlija nije rezultirao stalnim demografskim promjenama u Bosni i Hercegovini i pojavom nove vjerske/nacionalne skupine muslimana/Bošnjaka. S obzirom da se period u kome je jedna bosanskohercegovačka nacija/vjerska grupa nastala smatra najgorim periodom historije druga dva naroda/vjerske grupe u BiH, način na koji su Osmanlije predstavljene u historijskim udžbenicima relevantan je za imidž drugoga u BiH danas.

Predmet ovog rada je slika Osmanlija koju autori različitih udžbenika historije za osnovnu školu u Bosni i Hercegovini predočavaju učenicima. U uvodnom dijelu ćemo uporediti perspektive iz kojih je osmanska historija obrađena u bh. historijskim udžbenicima. Je li to perspektiva jednog ili sve tri bh. naroda? I koja historija je obrađena: vojna, politička, društvena, kulturna ili ekonomska? Odgovori dati na ova pitanja snažno utiču na konačni imidž Osmanlija. Politička i vojna historija imaju tendenciju da dijele različite vjerske i narodne grupe više nego kulturna historija, npr. Potom ćemo uporediti način na koji je tretirano nekoliko glavnih pitanja osmanske historije na Balkanu: Kosovska bitka, proces prelaska na islam, status nemuslimana i vjerska tolerancija i devširma. Zbog ograničenog prostora, ovdje izostavljamo (zapravo veći) dio rezultata istra-

živanja koji se odnose na relativnu sliku sultana i lokalnih elita, na relativnu poziciju i uloge muslimana i kršćana, na migracije i demografske promjene nakon osmanskih osvajanja i povlačenja, na moralne kvalitete Osmanlija u poređenju sa drugim narodima, na faktografske netačnosti i jezik, bune i ustanke te na osmanski uticaj na lokalnu kulturu/kulture. Zbog istih razloga, sekcija o ilustracijama drastično je skraćena. Cjeloviti rezultati istraživanja trebali bi biti objavljeni na engleskome jeziku.

Opseg istraživanja

Ovdje su analizirani udžbenicima historije koji su trenutno u upotrebi u osnovnim školama u BiH na tri jezika. Neki od autora ovih udžbenika ujedno su i autori tek nešto opširnijih udžbenika za srednje škole te su i neki od naših zaključaka valjani i za te udžbenike.

U Republici Srpskoj u upotrebi su udžbenici koje izdaje Zavod za udžbenike i nastavna sredstva u Istočnom Sarajevu. Ovdje smo analizirali sljedeće udžbenike:

1. Rade Mihaljčić,¹ *Istorija 7*, 2005. (u daljnjem tekstu: I7),
2. Rade Mihaljčić, *Istorijska čitanka 6*, 2001. (dalje: IČ6).
3. Milutin Perović, Borislav Stanojlović² i Milo Strugar, *Istorija 8*, 2005. (dalje: I8),
4. Ranko Pejić, *Istorija 9*, 2005. (dalje: I9).

U Federaciji BiH Hrvati koriste tekstove koje izdaje Školska naklada u Mostaru. Za potrebe ovog teksta, pregledali smo:

1. Ivo Makek i Andrija Nikić, *Povijest 6*, 2001. (dalje: P6),
2. Ivan Dukić, Krešimir Erdelja, Andrija Nikić i Igor Stojaković, *Povijest 7*, 2001. (dalje: P7).

Škole koje rade po bosanskom nastavnom planu i programu koriste više udžbenika koje izdaju neovisni izdavači. Ovdje smo pregledali:

- 1 Rade Mihaljčić je i koautor *Istorije* za 2. razred gimnazije prirodno-matematičkog smjera
- 2 Borislav Stanojlović je i koautor *Istorije* za 2. razred četverogodišnjih stručnih škola

1. Enes Pelidija i Fahrudin Isaković, *Historija 6*, Sarajevo, *Svjetlost*, 2001. (dalje: H6-Pelidija)³,
2. Fahrudin Isaković i Enes Pelidija, *Historija 7*, Sarajevo, *Svjetlost*, 2001. (dalje: H7-Isaković),
3. Edin Radušić, Aladin Husić i Vehid Smriko, *Historija 7*, Sarajevo, *Sarajevo Publishing*, 2003. (dalje: H7-Radušić),
4. Hadžija Hadžiabdić i Edis Dervišagić, *Historija 7*, Sarajevo, *Sarajevo Publishing*, 2005 (dalje: H7-Hadžiabdić).⁴

Zbog brojnih sličnosti između udžbenika jednog jezika, često ćemo ih grupno analizirati ukazujući gdje je potrebno na specifičnosti.

Koja i čija historija?

Koju i čiju historiju uče djeca u osnovnim školama u BiH? Prema *Smjernicama za pisanje i ocjenu udžbenika historije za osnovne i srednje škole u BiH* (dalje: *Smjernice*), Komisije za izradu smjernica koncepcije novih udžbenika historije u Bosni i Hercegovini iz aprila 2005., koje su prihvatila sva ministarstva odgovorna za obrazovanje u BiH, udžbenici historije trebaju biti takvi da „učenici dobiju osnovno razumijevanje sve tri konstitutivna naroda i nacionalnih manjina; Bosna i Hercegovina bude glavna polazna točka; tri konstitutivna naroda i nacionalne manjine budu predstavljeni na nepristran način“. Da bi se to postiglo, *Smjernice*, između ostalog, sugeriraju da udžbenici trebaju smanjiti količinu informacija koje se odnose na političku historiju, usmjeriti se na stvaranje zajedničkog razumijevanja, pomirenja i mira u BiH, primjenjivati princip multiperspektivnosti kako bi omogućili učenicima da se nauče toleranciji (par. 2.1-2.3). Štaviše: „Nacionalna historija treba biti predstavljena u regionalnom

3 Pelidija i Isaković su koautori sličnog, samo nešto obimnijeg udžbenika za 2. razred gimnazije. Isaković je koautor istog udžbenika za 3. razred gimnazije

4 Hadžiabdić i Dervišagić su autori sličnog, samo nešto obimnijeg udžbenika za 3. razred gimnazije. Ovdje skrećemo pažnju čitaocu da je prof. Mustafa Imamović uradio sličnu analizu o islamu i muslimanima u bh. udžbenicima. Vidjeti: Mustafa Imamović, *U krugu turske magije: Islam, muslimani i udžbenici historije u Bosni i Hercegovini, Ljudska prava*, god. 7, br. 1-2, str. 109-114

kontekstu BiH i susjednih zemalja, s primjerima uzetim iz BiH i s odrazom raznolikosti kao obogaćujućim faktorom... Jezik koji se koristi u udžbenicima treba biti oslobođen termina i definicija koji navode na mržnju i stvaraju sliku neprijatelja, posebno kad se govori o susjednim državama... Potrebno je ravnomjerno obraditi ličnosti iz opće i nacionalne historije...“⁵

Ovo su smjernice po kojima bi trebali biti pisani novi udžbenici. Ako posmatramo sadašnje udžbenike kroz prizmu ovih kriterija, jasno je da udžbenici na srpskome jeziku u najvećoj mjeri odstupaju od kriterija savremenih udžbenika historije, jer ne uzimaju BiH kao glavnu polaznu tačku, već srpsku naciju i Srbiju.

Drugi narodi u BiH teško da se mogu identificirati sa onim što bi navodno trebalo biti i njihova historija. Hrvati se spominju samo usputno, dok se Bošnjaci spominju uglavnom kao kolaboracionisti ili ugnjetači kršćana, gori i od samog sultana. Čak i kad je sultan htio garantirati ista prava svim svojim podanicima u 19. st., Bošnjaci (ili *islamizovani Srbi*, kako ih se zove u *Istorijama* 6 i 7) oduprli su se takvim reformama.

Daleko najviše prostora posvećeno je događajima i ličnostima iz srpske historije izvan BiH. Naprimjer, u I7 jedan srpski kralj, Stefan Lazarević, dobio je dvije stranice, dok se bosanski srednjovjekovni vladari jedva spominju. Kosovskoj bitki u I7 posvećene su tri stranice, dok je Osmansko osvajanje Bosne obrađeno na pola stranice. U I7, I8 i IČ6 srpskim seobama posvećeno je 14 stranica, dok se o bošnjačkim seobama iz Srbije govori u šest riječi (I9:39). U I8 srpski ustanci obrađeni su na 25 stranica, dok su bune Bošnjaka 1920-ih i 1930-ih obrađene na pola stranice, itd. Historija BiH je izgubljena u historiji Srbije i Crne Gore (5 strana naspram 33 u I8). *Istorija* 7 o padu srednjovjekovne Srbije govori na 15 strana, dok o padu srednjovjekovne Bosne govori na svega 4 stranice. A i kad se govori o Bosni, onda se gotovo ekskluzivno govori o vojnoj i političkoj historiji srpskog naroda.

⁵ Komisija za izradu smjernica koncepcije novih udžbenika historije u Bosni i Hercegovini, *Smjernice za pisanje i ocjenu udžbenika historije za osnovne i srednje škole u BiH* (dalje: *Smjernice*), april 2005.

Hrvatski udžbenici se manje bave Osmanlijama, ali oni generalno balansiraju hrvatsku i bosansku perspektivu, makar ona prva imala primat. Ali, i ovdje se malo govori o Srbima i Bošnjacima, odnosno pravoslavnim stanovnicima Bosne i „ljudima muslimanske vjere“, kako se kaže u P7:64. I hrvatski udžbenici govore ponajviše o vojnoj historiji. *Povijest* 6 kaže da je za tursku vojsku svaki rat bio džihad – sveti rat protiv nevjernika te da je, uz to, bila potkrijepljena ratnim plijenom i kao takva bila zastrašujuća snaga (str. 72). *Povijest* 7 čak četiri puta spominje specijalne akindžijske jedinice, koje su, kako se kaže, „žarile i palile“ uz granicu (str. 72), „nesmetano pustošile i pljačkale hrvatske i slovenske zemlje“ (str. 92), „upadale u sela i činile strahote“ (str. 93). Na kraju se citira splitski nadbiskup kako vapi Rimu: „Dječicu trgaju s majčinih prsa, žene pred očima muževa oskvrnjuju, djevojke grabe iz majčinih zagrljaja, stare roditelje naočigled sinova sijeku“ (str. 93).

Iako nema preciznog mjerila za primjenu kriterija iz *Smjernica*, bosanski udžbenici, posebno oni noviji (H7-Radušić i H7-Hadžiabdić), čini se, mnogo su bliže ispunjavanju tih kriterija. Oni pokrivaju različite aspekte osmanske historije, a nerijetko se drže principa multiperspektivnosti. Zato ne čudi da je *Historija* 7 Radušića i drugih uspješno prošla reviziju entitetskih komisija za pregled potencijalno uvrjedljivih sadržaja. Iako su Isaković i Pelidija *Historiju* 6 i *Historiju* 7 pisali u toku rata, njihov fokus je i tada bio cijela Bosna, sa sve tri naroda u njoj. *Historija* Srbije svedena je na minimum. Ovo su ujedno i jedina dva udžbenika historije štampana dijelom latinicom, a dijelom ćirilicom. Nakon ovih uvodnih opservacija, analizirat ćemo način na koji su prezentirana ključna pitanja osmanske historije.

Ključna pitanja osmanske historije u bh. udžbenicima

1. Kosovska bitka, 1389. godine

Kako se moglo i očekivati, Kosovska bitka iz 1389. godine zauzima različita mjesta u bh. udžbenicima. Pelidija i Isaković vrlo su škrti ovom prilikom i u pet redaka primjećuju da je osmanska ekspanzija olakšana nakon pobjede

njene vojske na Kosovu 28. juna 1389. nad srpskim i dijelom drugih balkanskih feudalaca (H6-Pelidija: 86). Ostali bosanski udžbenici ne bave se 14. stoljećem.

Istorija 7 daje mnogo više prostora ovom događaju, tri pune stranice (163-165), te upućuje učenike na još četiri stranice u *Istorijskoj čitanci 6* o Kosovskoj bitki i legendi (str. 86-90). Srbija je predstavljena kao predziđe kršćanstva koja je uspješno odbila turske napade u nekoliko navrata. Međutim, pred Bitku na Kosovu Turska je bila svjetska sila na dva kontinenta, dok je Srbija bila premala, a uz to ni svi rođaci i prijatelji srpskih vladara nisu poslali svoje trupe u bitku, čiji „tok i konačni ishod nisu poznati“ (164)... Bitka je ostavila snažan dojam na svijet toga doba. Zavarani ubistvom sultana, neki kršćanski vladari poslali su čestitke za pobjedu srpskom vladaru (kralju Tvrtku!). Na kraju je ova bitka ipak skupo koštala samo srpsku državu, koja je uskoro priznala sultana za svoga vladara. Malo je pouzdanih svjedočanstava o samoj bitki, pa je uskoro o njoj iskovana legenda. Ali, to nije obična priča, jer je utemeljena na stvarnom sukobu, a sama legenda je poslužila kao osnova za „narodnu historijsku svijest. Njeno jezgro je stvarni, historijski događaj“ (164).

Na liniji opće didaktičke sklonosti, tekst zaključuje da su uoči kasnijih oslobodilačkih ratova izdaja nekih i heroizam drugih srpskih ratnika opominjali kolebljive i malodušne, odnosno podsticali hrabre. Dakle, neprijatelj je bio uistinu moćan, čijoj vojci nije bilo „kraja ni hesapa“, ali Srbi se nisu uplašili. Na kraju se citira nekoliko stihova iz epske pjesme o moći osmanske vojske na Kosovu. *Istorijska čitanka 6* donosi izvode iz već spomenute čestitke Fiorentinske općine kralju Tvrtku za pobjedu nad „surovim neprijateljem“, koji je „namjeravao istrijebiti sa lica zemlje ime hrišćansko“ (87). Slijedi popularna vizija bitke. U toj legendi, dva cara su „neprijatelji po zakonu, vjeri i carstvu“. Sultan Murat je tiranin i barbarin, ali ponosan i moćan neprijatelj. Turci su lukav narod, a cijela bitka je nepravedna i nesretna. Miloševo ubistvo sultana Murata ispričano je u detalje (str. 88-90). Za razliku od udžbenika, ovdje se nekoliko puta potencira da se bitka odigrala na Vidovdan. Tekst je ilustriran Miloševom slikom

u ratnoj opremi. Vjerovatno su autori osjetili da bi bilo neprimjereno kosovsku legendu pričati u udžbeniku, čak ni po njihovim znanstvenim standardima, pa su tu zapreku premostili tako što su sve propuštene lekcije učenicima ispričali u *Istorijskoj čitanci*.

2. Islamizacija Bosne i Hercegovine

Najznačajniji i za srpsku i hrvatsku historiografiju najkontraverzniji proces koji se odigrao tokom osmanskog perioda u Bosni jest prelazak na islam mnogih, a vremenom i većine njenih stanovnika. Prezentacija ovog procesa ima direktne savremene političke posljedice. Redovna je praksa srpskih i nekih hrvatskih historičara da niječu njegov dobrovoljni karakter. *Povijest 6:156* potvrđuje da Turci nisu prisiljavali kršćane da prihvate islam: „Kršćani su živjeli pod sultanovom zaštitom, ali su za tu zaštitu teško plaćali – **harač** u zlatu – carski porez po muškoj glavi. Zato su brojni kršćani i dobrovoljno primili islam, jer su se tako oslobodili plaćanja teškoga harača. Osim toga, ako su prešli na islam, pripadali su povlaštenom sloju te su mogli obavljati razne unosne službe. Islamizirano plemstvo očuvalo je svoje posjede i svoje kmetove. Turci su ipak provodili nasilnu islamizaciju tzv. dankom u krvi – uzimanjem snažnih i zdravih dječaka i mladića za svoje janjičarske odrede“. *Povijest 7:64* samo usputno bilježi da je „u bosanskom pašaluku živio i znatan broj ljudi muslimanske vjere“ (kurziv A.A.).

Istorija 7:186, pod podnaslovom *Opšte posljedice turskih osvajanja*, kratko konstatira da je „dio pokorenog stanovništva primio islam, vjeru osvajača“. *Istorija 8:28* primjećuje da „u tim stalnim ratovima protiv hrišćanskih susjeda, osmanlijska vlast je našla uporište u domaćim muslimanima, kojih je ovdje bilo više nego u ma kom dijelu pokorenog Balkana, osim u Albaniji, gdje je veći dio stanovništva bio islamizovan (65%)“. Tri stranice kasnije (31), u podsjetniku stoji: „Znatan dio hrišćana prešao je u islam da bi olakšao svoj život“. Na jednome mjestu se sugerira da je Jašar-paša na Kosovu prisiljavao Srbe da prihvate islam (str. 28).⁶ Predstavljajući složeni proces islamizacije

6 *Istorija 8* rijetko muslimane zove tim imenom.

na tako jednostran način, *Istorije* potpuno zanemaruju bogatu historiografiju o ovom pitanju i jednostavno nastavljaju srpsku historiografsku praksu prezentiranja bosanskih muslimana kao potomaka feudalaca, lopova, robova, siromašnih, mentalno bolesnih, lijenih, izopćenika, zatvorenika ili, u najboljem slučaju, poraženih i zbunjenih Srba koji su izabrali da slijede vjeru svojih neprijatelja.⁷

Historija 7-Pelidija (str. 110-111) posvećuje nešto više od pola stranice „procesu prelaska na islam“, pri čemu se predstavlja složeniji proces s nekoliko faktora u sudjelovanju.⁸ Ovaj proces, kažu autori, bio je izraženiji u BiH negoli u područjima gdje su se Katolička i Pravoslavna crkva ranije etablirale, ukazujući tako na možda odlučujući faktor masovnijeg prelaska Bosnaca i Hercegovaca na islam nego u bilo kom drugom dijelu Balkana osim Albaniji. Autori dodaju da to može imati veze i sa učenjima Bosanske crkve, koja je bila većinska crkva u srednjovjekovnoj Bosanskoj državi, što je Bošnjacima drago objašnjenje. Pored običnih kršćana, članovi uglednih plemićkih porodica također su prihvatili islam. Često su čitava sela i regije konvertirali, posebno u drugoj polovini 16. st. U gradskim sredinama trgovci i zanatlije bili su među prvim konvertitima. Međutim, oni koji to nisu učinili, zbog toga nisu imali problema. Uloga devširme u procesu islamizacije opisana je na sljedeći način: „Na širenje islama uticali su i visoki službenici osmanske države, naročito oni koji su *uzeti* u janjičarsku službu. Oni su za svoju službu dobivali velike posjede i osigurali timare članovima porodica iz kojih su poticali. Iako nije bilo nasilnog prelaska na islam, što se i u Kur'anu izričito traži, bilo je i onih koji su prihvatili novu vjeru da bi ostvarili vojnu ili političku karijeru. Putem janjičarske *regrutacije* (devširme), također, širen je krug onih koji su prelazili na islam“ (kurziv A.A.). Zvuči kao

Oni su „islamizovani Srbi“ (I8:101), srpski „sunarodnici islamske vjeroispovijesti“ (I8:29). Nismo našli nijedan slučaj da se spominju u pozitivnom kontekstu

⁷ Prema jednom izvoru, bio je to čin «ljudske zbunjenosti i kolektivnog maloumlja». Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, BZK Preporod, Sarajevo, 1998., str. 148.

⁸ Profesor Pelidija pokušava izbjeći upotrebu termina *islamizacija* zbog prizvuka prisile u njemu

da su kršćani devširmu smatrali privilegijom i kao da su mladi kršćanski dječaci ukupljeni putem devširme imali izbor da pređu na islam ili ostanu kršćani. Ponavlja se da su pripadnici svih društvenih grupa prihvatili islam, dok u 17. st. 75% stanovnika tadašnjeg Bosanskog vilajeta, koji se prostirao od Šapca do Jadrana i od Zvečana do Virovitice, nije prihvatilo islam. U 18. st. procent muslimana smanjio se uglavnom zbog muslimanskih gubitaka u stalnim ratovima i epidemijama koje su harale najčešće dominantno muslimanskim urbanim centrima (H6-Pelidija, 111).

Historija 7 od Radušića i drugih (65-66) islamizaciju smatra najvažnijom promjenom koja se desila pod Osmanlijama u regionu. Proces je bio postepen i potpuno dobrovoljan. Ne se spominje prelazak na islam kršćanskih dječaka odvedenih u Istanbul kroz devširmu. Islamizacija je bila posebno intenzivna u 16. st., nakon čega je ostalo malo nemuslimana u Bosni. Često se događalo da u jednoj porodici zajedno žive muslimani i nemuslimani. Ljudi svih klasa i vjerskih pozadina primali su islam. I ovdje se masovnost islamizacije objašnjava odsustvom snažne i jedinstvene crkvene organizacije u Bosni, sve većim pritiskom susjednih crkava na Bosansku crkvu i progone te crkve koje su provodila dva posljednja bosanska kralja. Na kraju procesa, stari bosanski trougao – Bosanska, Katolička i Pravoslavna crkva – bio je zamijenjen novim vjerskim mozaikom, u kome je islam zauzeo mjesto Bosanske crkve. Hadžiabdić i Dervišagić u *Historiji 7* (48-49) uglavnom se slažu sa ovom prezentacijom. Oni ukazuju da su prihvatanjem islama muslimani postajali privilegirani, jer su imali pravo sudjelovati u upravljanju zemljom. Istovremeno, oni su bili opterećeni obavezom branjenja Carstva. Sveukupno, slika islamizacije predstavljena u bosanskim udžbenicima pomalo je idealizirana, po našem sudu potpuno nepotrebno.

3. Status nemuslimana i vjerska tolerancija

Bosanski udžbenici redovno naglašavaju tolerantan odnos Osmanlija spram svojih kršćanskih i jevrejskih podanika. Hadžiabdić i Dervišagić (*Historija 7*:49) pišu da je Osmanska

država bila tolerantna prema pripadnicima drugih vjera. Pravoslavni Srbi su vjerski pripadali Pečkoj patrijaršiji nakon njene obnove sredinom 16. st. Djelovanje Katoličke crkve legalizirao je sultan Mehmed Fatih *Ahdnamom* iz 1463. godine, čija slika ilustrira tekst. U posebnoj lekciji o vjerskoj toleranciji, priznaje se da su postojale razlike u pravima i obavezama, uglavnom u vezi sa vojnom službom, porezima i pravom na aktivno sudjelovanje u upravljanju Carevinom. Muslimani su imali sva prava i nisu plaćali harač, ali su plaćali vrlo visoku cijenu u životima na linijama fronta braneci državu. O ostalim pitanjima, svi su bili *jednaki* (kurziv A.A.) u upražnjavanju svojih vjerskih prava i sloboda. Različiti vjerski objekti podignuti u osmansko doba na malom prostoru u Sarajevu, izdavanje *Ahdname*, obnova Pečke patrijaršije i imigracija Jevreja, zorni su svjedoci toga. Članstvo u esnafima bilo je multireligijsko, a ceremonije inicijacije i unapređenja u njima održavane su prema vjerskim obredima vjere kojoj je kandidat pripadao. „Ovo je potvrda da je u osmanskoj vjerskoj sredini, kakva je bila Bosna toga vremena, među ljudima bila izražena svijest uzajamnog poštovanja i uvažavanja“ (62). Zanimljivo je da nismo mogli naći nijedan spomen „millet-sistemu“.

Kasnija podjela među muslimanima i kršćanima u Bosni bila je rezultat brojnih ratova koji su bjesnili u 18. st. Zbog dodatnih poreza koji su bili nametnuti, drastično se pogoršavao status kršćana. Posljedično tome, oni su počeli osjećati naklonost ka kršćanskim zemljama, aktivnim neprijateljima Osmanske države. S druge strane, muslimani su ginuli na frontovima boreći se protiv istih tih zemalja. Kao rezultat toga, podjela između kršćana i muslimana u Bosni postala je izraženija (str. 135).

Radušić i drugi također insistiraju da „Osmanlije nisu progonile nemuslimane sa osvojene teritorije. Oni su im omogućili da nastave živjeti pod vlašću sultana, garantirajući im život, čast i imetak... U tom pogledu, Osmanska država dugo je bila jedina zemlja u Evropi gdje su zajedno mogli živjeti pripadnici različitih religija. Ipak, u nekim segmentima života kršćani su bili u lošijem položaju od muslimana. Ponekad je to bila politika države, a ponekad zloupotreba državnih činovnika. Među najte-

že obaveze kršćanskog stanovništva spadala je devširma, koja je predstavljala jedan od načina osiguranja činovnika i vojnika za potrebe države“ (str. 37). Rezultat visokog stepena osmanske tolerancije spram podanika drugih vjera bilo je očuvanje pravoslavnih i katoličkih zajednica, kao i doseljavanje Jevreja prognanih iz Španije, uprkos širenju islama koji država nije nametala (str. 66). Slika *Ahdname* i ovdje ilustrira tekst. Ipak, spominje se da su katolički svećenici doživljavali neprilike zbog sumnji da špijuniraju za neprijatelja (str. 67). I ovi autori spominju multireligijsku praksu u esnafima (str. 73).

Isaković i Pelidija u *Historiji 7* naglašavaju saradnju Husein-kapetana Gradaševića sa nemuslimanima (str. 60), kao i zajedničke bune muslimana i kršćana protiv osmanske politike (64). Isti autori u *Historiji 6* bilježe da je vjerska tolerancija bila vrlo prisutna tokom sultanove vladavine. Oni, međutim, odmah (u zagradama) napominju da su se određene promjene u ovom smislu dogodile tokom krize Osmanskog carstva. Ali, generalno „izgrađivana je svijest uzajamnog poštovanja i uvažavanja“ (114). Često se događalo da u jednoj porodici žive pripadnici različitih vjera. Muslimani i kršćani posjećivali su sveta mjesta jedni drugih, dok su neki muslimanski autori tražili isti tretman za muslimane i kršćane. U vezi sa jezikom, autori kažu: „Uprkos višestoljetnoj osmanskoj upravi, narodi Bosne i Hercegovine zadržali su svoj *bosanski jezik*“ (114, kurziv A.A.). Razlike su prevazilazene razvojem dobrih komšijskih odnosa. Vremenom su Bošnjaci, Hrvati, Srbi i Jevreji u BiH izgradili *kult komšiluka*. Bilo je rašireno vjerovanje da je komšijsko pravo jače od rodbinskog (114).

Vrlo korektno, *Povijest 6* kaže da je *Turska* u prvom periodu, „zbog vjerske snošljivosti..., bila utočište vjerskih prognanika“ (158). Međutim, pod Osmanlijama su najviše patili hrvatski katolici. Njihov broj se drastično smanjio u selima i gradovima. Turci su pokazivali neprijateljstvo spram katoličkog svećenstva, dok je pravoslavno sveštenstvo živjelo u „povlaštenom položaju“ i svoju službu neometano vršilo. Franjevci su prolazili nešto bolje od ostalih katoličkih svećenika (157). *Povijest 7* također kaže da su u 19. st. katolici bili u najgorem položaju zbog stalnog neprijateljstva između Istanbula

i Vatikana. Ponovo, franjevcima je bilo dozvoljeno i da djeluju od vremena osvojenja Bosne (64). *Ahdnama* se eksplicitno ne spominje.

Vjerovatno da ne bi *zburnjivala* učenike izuzecima, *Istorija 8* nema ništa lijepo kazati ni o osmanskoj vjerskoj politici. Obnova Pečke patrijaršije (1557.-1766.) bila je rezultat uloge „islamizovanog Srbina“ Mehmed-paše Sokolovića, kao i uloge koju su Srbi igrali u pomaganju ili slabljenju turskih osvajanja (33-34). I dok se obnavljanje crkava i manastira spominje dva puta, ono se ni na koji način ne dovodi u vezu sa osmanskim vjerskom politikom (35-36).⁹ Ali se zato spominje da su Turci 1594. u Beogradu spalili mošti svetog Save kako bi zastrašili Srbe (46). *Istorijska čitanka 6* tek spominje da su Turci nakon osvojenja Smedereva crkvena zvana iskvarili, crkve pokvarili i mesdžide načinili (94).

Ukratko, ne dovodeći u pitanje ozbiljnost i iskrenost autora bosanskih udžbenika, primjećujemo u njima tendenciju da se predstavi nešto ružičastija slika Bosne od one koja je zaista mogla bila pod Osmanlijama. Naprimjer, kršćani jesu imali mnogo problema s izgradnjom i obnovom svojih vjerskih objekata, što nije bio slučaj sa muslimanima. Određena vrsta tolerancije se može pripisati Osmanlijama s punim pravom, ali ne i jednak tretman svih podanika, bez obzira na naprezanje imaginacije. Također, bosanski autori spominju obnovu Pečke patrijaršije, ali ne i njeno ukidanje. S druge strane, i hrvatski i srpski autori pokušavaju projicirati imidž najvećih žrtava osmanske vjerske politike, pri čemu su hrvatski autori mnogo korektniji i bliži historijskoj stvarnosti. Bez glorificiranja osmanske prakse, ovi autori mogli su priznati pozitivne aspekte osmanske vjerske politike i ulogu šerijata u tome, kako su mnogi južnoslavenski historičari već učinili.¹⁰

9 Boris Nilević primjećuje da je u nekoliko prvih decenija nakon obnove Pečke patrijaršije na njenoj teritoriji obnovljeno ili nanovo sagrađeno više od stotinu pravoslavnih objekata (p. 114, 215). On donosi detalje o tim objektima. Vidi: *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine, Veselin Masleša*, Sarajevo, 1990., str. 143-171

10 Mirko Mirković, *Pravni položaj i karakter Srpske crkve pod turskom vlašću (1459-1766)*, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1965., str. 151-54, 167-72;

4. Devširma

Devširma je, razumljivo, veoma osjetljiva tema. Do dvije stotine hiljada mladih dječaka sa Balkana odvedeni su – najčešće nasilno – od njihovih porodica da služe sultanu kao službenici na dvoru ili vojnicima.¹¹ To je nečuvana praksa u analima muslimanske historije prije i nakon Osmanlija. Autori srpskih udžbenika ne propuštaju priliku svoje mlade čitaoce podsjetiti na ovu surovu praksu čak i kad se ne bave periodom u kome je devširma bila prakticirana. *Istorija 7:157* i *Istorija 8:27* koriste famoznu poetsku frazu *danak u krvi* da opišu ovu praksu. Uz to, *Istorija 7* donosi dirljivu sliku ovog nameta, s dječacima koji cvile iz korpi na konjima koji ih odvođe u nepoznati daleki svijet, osmanskim vojnicima koji bičuju beznačajne roditelje i kuće koje gore u pozadini. Sama slika je dovoljna da potakne vrlo snažne emocije prema Turcima, kako ih se zove, odnosno svima koje se identificira sa osmanskim vlašću. Govoreći o janjičarima, *Povijest 6:72* jednostavno kaže da su oni bili regrutirani između zarobljene i otete kršćanske djece.

Istovremeno, ovo je možda najteže pojedinačno pitanje s kojim se moraju baviti bošnjački autori i neki, čini se, ne uspijevaju u potpunosti obraditi ga nepristrano i otvoreno. Radušić i ostali izvan glavnog teksta kažu da su „devširmom kupljena uglavnom kršćanska djeca i slata na *privikavanje* (kurziv A.A.) u anadolske porodice. Tamo su učili turski jezik i prevođeni na islam. Djeca su sticala posebno obrazovanje u Carigradu i Jedrenu, a izuzetno sposobni dostizali su visoke političke i vojne položaje u Carstvu. Ipak, najveći dio njih postajali su janjičari“ (str. 37). Hadžiabdić i Dervišagić (63) o devširmi vele sljedeće: „Devširma (branje cvijeća) odnosila se na regrutiranje zdravih dječaka za vojnu službu i upravne poslove. Često se nazivala i *danak u krvi*“. Pelidija i Isaković u *Historiji 6:116* pišu: „Još od vremena sultana Mehmeda II. Fatiha, stanovnicima Bosne koji su primili islam bila je data *povlastica* da

Nilević, *Srpska pravoslavna crkva*, 99.

11 Imamović, *Historija Bošnjaka*, 165. Profesor Imamović opširno piše o ovom fenomenu u kontekstu prihvatanja islama u BiH, str. 138-169

šalju svoje sinove u *sultanski dvorski pomladak* (adžemi oglan) po *sistemu janjičarske regrutacije* (devširme). To je mnogima omogućilo da završe najviše škole i zauzmu istaknuta mjesta u državnoj upravi i vojsci. Također se jedan broj tih mladića odgojio u okviru duhovnoga islamskog reda (uleme)... Većina njih nije prekidala veze s rodnim krajem, a mnogi su se vratili u Bosnu i tu djelovali“ (kurziv A.A.). I dok su neki bosanski muslimani tražili od sultana da njihovu djecu obuhvati ovom praksom, neporecivo je da je nasilno odvođenje djece od njihovih roditelja moralo biti ekstremno teško iskustvo i roditeljima i djeci. Nikakva svijetla budućnost ni perspektiva ove djece nisu mogli biti utjeha velikoj većini roditelja kršćana. Otuda malo više osjetljivosti spram osjećanja involviranih u ovo pitanje samo bi popravilo kredibilitet bosanskih udžbenika i podržalo njihovu tvrdnju da daju nepristranu svebosansku perspektivu događaja.

5. Ilustracije

Ilustracije generalno prate tekst. Tako vojna i politička historija dominiraju i ilustracijama. U srpskim udžbenicima ponovo jedva da ima nesrba u pozitivnom svjetlu. Jednu od dvije najinteresantnije ilustracije već smo spomenuli u odjelu o devširmi. Drugu nalazimo u *Povijesti* 6:154. Riječ je o sekvenci malih slika koje prikazuju *feudalne daće*. Prve dvije slike prikazuju seljake dok težače na poljima. Potom slijedi spahija na konju, pa vojnik na konju koji tjera grupu dječaka sultanu. Na koncu su slike poniznog podanika koji predaje porez u novcu osmanskom službeniku koji sjedi presavijenih nogu i ruku na šiltetu i, na vrhu, slika sultana sa rukama na stomaku i Aja Sofijom u pozadini.

Данак у крви, XVI вијек

Historiografski ratovi

Neko je rekao da ratovi historiografije često prethode i nastavljaju se nakon ratova u historiji. U jednoj mjeri to je tačno za BiH. Nesreća je da i jedanaest godina nakon završetka rata neki bh. udžbenici historije sadrže materijale koji, najblaže kazano, potiču nepovjerenje spram drugih. Nisu svi analizirani udžbenici isti. Postoji jasna razlika između onih koji pokušavaju stvarati klimu koja podržava suživot i onih koji su napisani kao da samo jedan narod živi u BiH.

Autori udžbenika na bosanskom jeziku pokušavaju naglasiti ono najbolje iz prošlosti kao osnovu za savremenu koegzistenciju, dok srpski udžbenici, i ponekad hrvatski, pažnju učenika svraćaju na njene najcrnje epizode. U slučaju srpskih udžbenika posebno, historija druga dva naroda potpuno je zanemarena, kao i manje časne scene iz historije srpskog naroda,¹² dok se slične scene iz prošlosti drugih naroda naglašavaju. Istovremeno, apostrofiraju se dostignuća svoje nacije, a zanemaruju ona drugih naroda.¹³ Uskraćene su informacije koje bi mogle poremetiti nacionalnu priču. Mitovi koje su drugi autori identificirali u srpskoj historiografiji i javnom mišljenju, posebno mit o srpskom narodu kao predziđu kršćanstva (*ante murale christianitatis*), *sui generis* narodu i mit o drevnosti srpskog naroda,¹⁴ snažno su prisutni u srpskim udžbenicima historije za osnovnu školu u BiH. Mit o predziđu kršćanstva prisutan je i u hrvatskim udžbenicima. Posebno uznemirujuće u srpskim udžbenicima je višestruko ponavljanje navodnog nabijanja na kolac Srba. Vrlo je vjerovatno da je takvo insistiranje na

12 Naprimjer, srpski udžbenici nigdje ne spominju ulogu koju je Srpska crkva igrala u odnosu na katolike u Bosni. Vidi: Nilević, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 198-208

13 U ovom smislu, srpski udžbenici uklapaju se u pretežni obrazac u JI Evropi. Vidi: Costa Carras, *Preface*, u Christina Koulouri, ured., *Clio in the Balkans: The Politics of History Education, The Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe, Thessaloniki*, 2002., str. 3.

14 Ana Antić, *Evolucija i uloga tri kompleksa istorijskih mitova u srpskom akademskom i javnom mnijenju u posljednjih deset godina, Historijski mitovi na Balkanu*, 258-289

ponavljanju slike nabijanja na kolac doprinijelo stvaranju percepcije među nekim Srbima da je silovanje muslimanki tokom 1990-ih bilo „zamišljena odmazda“.¹⁵ Fokusiranje na tako sumnjive a veoma uznemirujuće i razdiruće epizode iz zajedničke historije pothranjuje animozitet između djece različitih naroda. Odveć grafički prikaz zločina i međuetničkog nasilja ne služi nikakvom pedagoškom cilju i potkopava međuetničko i međuvjersko povjerenje koje bi dobri udžbenici trebali njegovati.

Udžbenici na bosanskome jeziku, pak, pokušavaju idealizirati neke aspekte osmanske historije. Oni, čini se, oklijevaju da zauzmu nepristran, ako ne kritički stav spram nekih manje svijetlih stranica osmanske historije kao što je slučaj sa devširmom i navodnim jednakim pravima svih osmanskih podanika. U nekoj mjeri, svi udžbenici pate od selektivnog sjećanja kad se prisjećaju samo svoga, a zaboravljaju stradanje drugih. Oni također imaju problema sa kritičkim prikazivanjem uloge koju je igrao narod autora. Zbog toga, Heike Karge je, čak, predložila da sam koncept udžbenika historije bude revidiran: „Dosad se ovaj koncept bavio prezentacijom historijskih činjenica, a ne sa ciljem razvijanja kritičke svijesti o historiji kod učenika“.¹⁶

Naši nalazi govore da bi sasvim sigurno najnižu ocjenu na bilo kojoj skali za ocjenu dobrog historijskog udžbenika u 21. st. dobili srpski udžbenici. Oni sistematski i ustrajno projiciraju negativne stereotipe o Osmanlijama. Slika koja se dobija o osmanskome periodu mnogo je jednostavnija nego što je osmanska stvarnost bila: Osmanlije su bili tlačitelji, dok su Srbi (i ponekad Hrvati) bili borci za slobodu od prvog dana osmanskog prisustva na Balkanu do Balkanskih ratova. Ustvari, društvena historija BiH pod Osmanlijama bila je posebno kompleksna, gdje su Srpska pravoslavna crkva i privilegovani dio nemuslimanskog stanovništva često bili na

strani Osmanlija kako bi zaštitili svoje privilegije. Oni se u tom pitanju nisu razlikovali od lokalnih muslimana koji su se opirali reformama.

U kojoj mjeri nacionalizam iskrivljuje historiografiju u Bosni najbolje se može pokazati kad se uporede suvremeni udžbenici historije sa, npr., *Ljetopisom* franjevca Nikole Lašvanina¹⁷ iz centralne Bosne, iz prve polovine 18. st. ili nekim drugim kršćanskim izvorom iz toga doba. U tim izvorima, za razliku od modernih srpskih i nekih hrvatskih udžbenika, osmanski upravitelji znali su biti „vrlo mudri... i dobri po naravi“ (207). Drugi su bili tako dobri vladari da „za njihove vladavine siromašni nisu znali šta je zlo“ (231). Treći su „dobri ljudi i pravedni“ (232); lokalni imami posreduju kod osmanskih upravitelja u interesu fratara (224), dok sultan kažnjava guvernere koji su počinili ratne zločine (203), itd. Slično ovome, bh. historičar Boris Nilević primjećuje da „izvori iz ovog perioda (15. st., A.A.) ne predstavljaju tako crnu sliku“ (103, 121, 126).

Zaključak

Ako je tačno da školski udžbenici nisu samo sredstva propagande, već i „ogledalo društva koje ih proizvodi“, ako je tačno da „oni rijetko sadrže stereotipe i vrijednosti neprihvatljive za društvo“ i ako je tačno da „historijske knjige, posebno, mogu reflektirati sliku koju jedno ljudsko društvo ima o svojoj prošlosti i, indirektno, načinu na koji ono vidi svoju budućnost“,¹⁸ onda dobar dio bh. udžbenika treba biti ponovo napisan na način da uključi druge na smislen način.¹⁹

17 Nikola Lašvanin, *Ljetopis, Synopsis*, Sarajevo/Zagreb, 2003.

18 Koulouri, *Introduction*, 17

19 Ovo istraživanje je dio međunarodnog istraživačkog projekta *Kotorske mreža za religiju u pluralnim društvima*, pod nazivom *Imidž drugoga*, čija je realizacija finansijski podržana grantom Odsjeka za kulturološke studije i orijentalne jezike Univerziteta u Oslu, dobijenog za potrebe projekta *Zapadni Balkan*, na čemu se autor iskreno zahvaljuje. Stavovi izneseni u ovom radu predstavljaju isključivo mišljenje autora, a nikako spomenutih institucija

15 Lynda E. Boose, *Crossing the River Drina: Bosnia Rape Camps, Turkish Impalement, and Serb Cultural Memory*, *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, god. 28 (2002.), br. 1., 90

16 Karge, *History after the war*, http://www.ffzg.hr/seen/states/bih/history_after_the_war.htm (posjeta 7. V. 2006.)

Summary

IMAGES OF THE OTTOMANS IN HISTORY TEXTBOOKS
IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Ahmet ALIBAŠIĆ

In this article we analyzed history textbooks for elementary schools in B&H in order to find out what image of Ottomans they project. Major differences exist in this regard between Bosnian, Croatian and Serbian language textbooks. Authors of Bosnian language textbooks and some Croatian authors try to highlight the best from the past as the foundation for coexistence today, while Serb and some Croat authors draw the attention of the pupils to the worst episodes from the Ottoman past. Especially disturbing in Serbian textbooks is repetitive mentioning of alleged impalement of Serbs by Ottomans. They systematically and persistently project negative stereotypes about Ottomans and in such way spread distrust among BH peoples. Textbooks in Bosnian language, although the most appropriate for Bosnian multi-religious and multiethnic context, sometimes still try to idealize certain aspects of the Ottoman history (i.e., devširme).

موجز

صورة العثمانيين في كتب مادة التاريخ المدرسية
في البوسنة والهرسك

أحمد عليباشيتش

قمنا في هذا البحث بتحليل كتب مادة التاريخ المدرسية في المدارس الابتدائية في البوسنة والهرسك، وكانت الغاية من هذا التحليل أن نقف على الصورة التي تقدمها تلك الكتب عن العثمانيين. يوجد اختلاف كبير في هذا الجانب بين الكتب المطبوعة باللغات البوسنية والكرواتية والصربية، إذ يحاول المؤلفون في الكتب المدرسية باللغة البوسنية وبعض الكتب الكرواتية أن يبرزوا أفضل ما حدث في الماضي كأساس للتعايش في الحاضر، أما الكتب الصربية وبعض الكتب الكرواتية فإنهم يلفتون أنظار التلاميذ إلى أشد الحلقات ظلاماً في تلك الحقبة. ومن الأمور المثيرة للقلق في الكتب الصربية الذكر المتكرر لما يزعم من أن العثمانيين كانوا يصلبون الصرب على الخوازيق. إن تلك الكتب تقدم وبشكل منظم ومتواصل صورة نموذجية سلبية عن العثمانيين، مما يؤدي إلى نشر الشعور بعدم الثقة بين الشعوب في البوسنة والهرسك. وبالرغم من أن الكتب البوسنية أكثر الكتب انسجاماً مع البيئة البوسنية المتعددة الأديان والقوميات، إلا أنها تقدم في بعض الأحيان – بدون مبرر – صورة مثالية لبعض جوانب التاريخ العثماني.